

<https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2021.07>

Аналітична доповідь **«Трансформація спеціальних служб незалежних держав** **пострадянського простору»**

В. О. Паливода, головний консультант відділу нових викликів
 центру зовнішньополітичних досліджень Національного інституту
 стратегічних досліджень

На різних етапах історичного розвитку будь-якої держави змінюється роль її спеціальних служб та їхнє місце у системі державних органів.

Під терміном «спеціальні служби» у контексті цього дослідження розуміються державні органи, які відповідно до національного законодавства призначені здійснювати розвідувальну та контррозвідувальну діяльність, а також інші спеціальні функції з метою забезпечення державної безпеки.

У цьому контексті СРСР посідає особливе місце, оскільки після розпаду Радянського Союзу на його території з'явилося 15 нових суб'єктів міжнародного права, у кожному з яких розпочалися власні процеси державотворення з формуванням національних спецслужб (тією чи іншою мірою на основі радянського спадку)¹.

До 1991 р. система спеціальних служб СРСР складалася з Комітету державної безпеки (далі – КДБ) зі статусом центрального союзно-республіканського органу державного управління у сфері забезпечення державної безпеки та Головного розвідувального управління Генерального штабу Збройних сил зі статусом центрального органу управління військової розвідки, підпорядкованого Міністерству оборони.

Основними функціями КДБ були: зовнішня розвідка; контррозвідка (включно із контррозвідувальним забезпеченням економіки); військова контррозвідка; забезпечення внутрішньої безпеки; охорона державної таємниці; забезпечення урядового зв'язку; шифрувальна та дешифрувальна діяльність; охорона вищого керівництва КПРС і країни; охорона державного кордону. Кожна із союзних республік мала свій КДБ, структура якого

¹ У дослідженні розглядається лише питання трансформації органів державної безпеки усіх колишніх республік СРСР, крім України.

відповідала структурі центрального органу і складалася з аналогічних функціональних підрозділів.

Органи військової контррозвідки та прикордонні війська, дислоковані на території республік (10 прикордонних округів), та війська урядового зв'язку були безпосередньо підпорядковані союзному КДБ.

Після провалу у серпні 1991 р. путчу Державного комітету з надзвичайного стану КДБ був перетворений на чотири центральні органи державного управління союзного рівня, підпорядковані президентові СРСР: Міжреспубліканську службу безпеки; Центральну службу розвідки; Комітет з охорони державного кордону; Комітет урядового зв'язку. У грудні 1991 р. це рішення було закріплене у законі «Про реорганізацію органів державної безпеки», який невдовзі втратив чинність через розпад Радянського Союзу.

Протягом усього часу існування КДБ його діяльність регламентувалась цілком таємним «Положенням про Комітет державної безпеки при Раді міністрів СРСР та його органи на місцях», прийнятим на початку 1959 р. спільним партійно-урядовим рішенням. І лише в останні місяці існування Радянського Союзу, у травні 1991 р., був прийнятий закон «Про органи державної безпеки в СРСР».

Російська Федерація²

У травні-листопаді 1991 р. існував КДБ РРФСР (створений після реформування Державного комітету з питань оборони і безпеки), який мав подвійне підпорядкування – союзному КДБ і республіканським органам влади.

До травня 1991 р. територіальні органи КДБ СРСР, які знаходилися на території РРФСР, були безпосередньо підпорядковані союзному КДБ.

З листопада 1991 р. до січня 1992 р. існувало Агентство федеральної безпеки (далі – АФБ) РРФСР, створене на базі КДБ РРФСР.

19 грудня 1991 р. на базі АФБ і МВС указом президента РРФСР створене

² Інформація про спеціальні служби незалежних держав пострадянського простору розміщена не за алфавітом, а за принципом зменшення ступеня «впливу» на них з боку Російської Федерації. Ступінь цього «впливу» залежить від членства в Організації договору про колективну безпеку (Білорусь, Вірменія, Казахстан, Киргизстан, Таджикистан), Шанхайській організації співробітництва (Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Узбекистан), участі в діяльності безпекових структур СНД (усі колишні республіки СРСР, крім Грузії, країн Балтії та України).

Міністерство безпеки і внутрішніх справ РРФСР. 14 січня 1992 р. Конституційний суд на підставі звернення Верховної Ради визнав таке рішення невідповідним Конституції.

У грудні 1991 р. на базі Центральної служби розвідки СРСР була створена Служба зовнішньої розвідки (далі – СЗР) РФ.

У перші роки існування ця спецслужба кілька разів змінювала назву: Федеральна служба зовнішньої розвідки РФ; СЗР при президентові РФ.

З грудня 1991 р. до березня 2003 р. існувало Федеральне агентство урядового зв'язку та інформації (далі – ФАУЗІ) при президентові РФ, створене на базі 16 Управління (радіоелектронна розвідка) КДБ СРСР, Комітету урядового зв'язку при президентові РРФСР та низки інших структур.

Після ліквідації ФАУЗІ його повноваження були розподілені між Федеральною службою охорони (далі – ФСО), Федеральною службою безпеки (далі – ФСБ) та СЗР.

У грудні 1991 р. на базі Управління охорони при Апараті президента СРСР (колишня Служба охорони КДБ СРСР) було створене Головне управління охорони (далі – ГУО) РФ. У грудні 1992 р. у його підпорядкування було передане Управління президентського зв'язку Головного управління урядового зв'язку ФАУЗІ. У липні 1995 р. ГУО підпорядковане Службі безпеки президента (далі – СБП), створеній у липні 1991 р. У червні 1996 р. ГУО перейменовано у ФСО РФ, а СБП стала її структурним підрозділом.

У 1996 р. СБП була розформована. Відновлена як структурна одиниця ФСО у квітні 2001 р.

З грудня 1991 р. до червня 1992 р. існував Комітет з охорони державного кордону при президентові СРСР (потім – РФ), створений на базі Головного управління прикордонних військ КДБ СРСР.

Із січня 1992 р. до грудня 1993 р. існувало Міністерство безпеки (далі – МБ) РФ, створене на базі АФБ РФ і Міжреспубліканської служби безпеки СРСР. З червня 1992 р. до грудня 1993 р. до складу МБ входили прикордонні війська РФ, створені на базі військ Комітету з охорони державного кордону.

З грудня 1993 р. до липня 2003 р. існував самостійний орган виконавчої влади – Федеральна прикордонна служба (далі – ФПС) РФ, створена на базі прикордонних військ МБ.

З липня 2003 р. Прикордонна служба перебуває у складі ФСБ, її керівник за посадою є Першим заступником Директора ФСБ.

З грудня 1993 р. до квітня 1995 р. існувала Федеральна служба контррозвідки (далі – ФСК), створена на базі МБ. У квітні 1995 р. ФСК перейменована у ФСБ, при цьому не проводилось жодних організаційно-штатних заходів, співробітники ФСК залишалися на своїх посадах без перепризначень і переатестації.

У червні 1995 р. у структурі центрального апарату ФСБ відновлено Слідче управління, створено Управління спеціальних операцій, Секретаріат реорганізовано в Управління справами. У травні 1997 р. проведена реорганізація центрального апарату: з 22-х управлінь залишилося 5, інші згруповані у 5 департаментів. У липні 2004 р. у результаті нової реорганізації – замість департаментів створені служби (станом на 2020 р. – 10 служб).

До повноважень ФСБ віднесені контррозвідувальна діяльність (включно з військовою контррозвідкою), радіоконтррозвідка, радіорозвідка, розвідувальна діяльність, боротьба з тероризмом, захист конституційного ладу, забезпечення економічної безпеки, боротьба з корупцією та особливо небезпечними формами злочинності, охорона державної таємниці, забезпечення інформаційної безпеки, проведення досудового слідства, охорона державного кордону, проведення спеціальних операцій.

Офіційно ФСБ має право проводити розвідувальну діяльність в межах РФ з метою отримання, обробки та забезпечення споживачів інформацією, пов'язаною з організованими злочинними і терористичними угрупованнями. Водночас, як відомо, ФСБ проводить розвідувальну діяльність (включно з радіоелектронною розвідкою) практично на усьому пострадянському просторі.

Професійне свято спецслужб РФ – День працівника органів безпеки та День СЗР з 1995 р. відзначається 20 грудня (дата створення Всеросійської надзвичайної комісії та її Іноземного відділу).

Підготовку кадрів для спецслужб РФ здійснюють Академія ФСБ (створена на базі Вищої школи КДБ СРСР імені Ф.Е. Дзержинського), 5 Інститутів ФСБ (4 з яких створені на базі Вищих курсів КДБ СРСР), Академія СЗР (створена на базі Червонопрапорного інституту КДБ СРСР імені Ю.В. Андропова), Навчальний центр СЗР з перепідготовки кадрів та підвищення кваліфікації, Академія ФСО (створена на базі Орловського вищого військового командного училища зв'язку КДБ СРСР імені М.І. Калініна), Прикордонна академія ФСБ, 6 прикордонних інститутів (2 з яких створені на базі прикордонних училищ КДБ СРСР) та 1 прикордонний кадетський корпус.

Правовою основою діяльності спецслужб РФ є закони «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про Федеральну службу безпеки», «Про зовнішню розвідку», «Про протидію тероризму», «Про державну таємницю», «Про державну охорону», Положення про Федеральну службу безпеки РФ, затверджене указом президента РФ від 11 серпня 2003 р., Положення про Службу зовнішньої розвідки РФ, затверджене указом президента РФ від 19 липня 2004 р., Положення про Федеральну службу охорони РФ, затверджене указом президента РФ 21 грудня 2013 р.

За часи незалежності у Росії змінилося 9 керівників АФБ-ФСБ та 5 керівників СЗР.

Республіка Білорусь

У серпні 1991 р. КДБ Білоруської РСР реорганізований у КДБ Республіки Білорусь. Підрозділи Західного прикордонного округу прикордонних військ КДБ СРСР, дислоковані на території Білорусі, у вересні 1991 р. були підпорядковані республіканській владі.

Із січня 1992 р. до вересня 1994 р. існувало Головне управління прикордонних військ (далі – ГУПВ) при Раді міністрів РБ; з вересня 1994 р. до січня 1997 р. – ГУПВ РБ; із січня 1997 р. до вересня 2007 р. – Державний комітет прикордонних військ РБ. У вересні 2007 р. створений Державний прикордонний комітет РБ.

На сьогодні КДБ є єдиним на пострадянському просторі органом державної безпеки колишніх союзних республік, який зберіг не лише попередню назву, але й практично усю структуру та повноваження³.

У жовтні 1994 р. на базі Управління охорони КДБ, групи «Альфа» КДБ та Головного управління державної охорони МВС була створена окрема Служба охорони при президентові (з 1995 р. – СБП).

Починаючи з 1994 р., коли президентом РБ був обраний Олександр Лукашенко, КДБ відіграє важливу роль в утриманні ним влади у країні та системної боротьби з політичною опозицією.

У 2009 р. президентським указом КДБ було делеговано право самостійно порушувати і розслідувати будь-які кримінальні справи, а не лише розслідування випадків шпигунства і зради батьківщині.

Від моменту створення КДБ підтримував тісні зв'язки зі спецслужбами РФ. Із серпня 1997 р. до січня 2003 р. діяв Комітет з питань безпеки Союзу Росії і Білорусі (ліквідований через позицію білоруської сторони). Щороку проводяться спільні засідання колегій КДБ та ФСБ, КДБ та СЗР РФ.

Останнім часом спостерігалось охолодження у партнерських зв'язках між білоруськими та російськими спецслужбами, причиною чого, ймовірно, було несприйняття Мінськом так званого «інтеграційного ультиматуму» Кремля і зацікавленістю президента РБ у нормалізації відносин із Заходом. Після ситуації із затриманням «вагнерівців» експерти припускали появу глибокої кризи довіри у відносинах між спецслужбами Білорусі та Росії. У зв'язку з масовими протестами проти фальсифікації результатів президентських виборів у серпні 2020 р. та зверненням О. Лукашенка про допомогу до В. Путіна можна говорити про інтенсифікацію контактів між спецслужбами двох країн.

³ У 1991-2001 рр. існував КДБ Республіки Татарстан, який потім був реорганізований в Управління ФСБ РФ по РТ. У травні 1992 р. був створений КДБ частково визнаної Республіки Південна Осетія, яка проголосила свою незалежність від Грузії.

Хоча КДБ продовжує відповідати за проведення як контррозвідувальної, так і розвідувальної діяльності, у країні вже давно вивчається питання щодо створення окремого розвідувального органу.

У грудні 2001 р. розпочалася робота над законопроектом «Про зовнішню розвідку», який мав бути поданий до парламенту у березні 2003 р. Однак врегулювання розвідувальної діяльності КДБ відбулося шляхом видання указу президента РБ від 25 березня 2003 г. «Про питання зовнішньої розвідки». Наприкінці 2013 р., згідно з указом президента РБ «Про затвердження плану підготовки законопроектів на 2014 р.», знову передбачалася підготовка законопроекту «Про зовнішню розвідку», який мав потрапити до парламенту у листопаді 2014 р. Проте й донині такий закон не прийнятий.

У серпні 2019 р. О. Лукашенко заявив про можливість виділення у майбутньому Головного управління урядового зв'язку та інформаційних технологій (далі – ГУУЗІТ) у самостійне відомство.

Паралельно з ГУУЗІТ існує Оперативно-аналітичний центр при президентові (аналог Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України), який був створений на базі Мінського спеціального центру Державної технічної комісії СРСР. Сучасна назва – з 2008 р.

З урахуванням того, як вирішується питання зі створенням окремої служби на базі Головного управління зовнішньої розвідки КДБ, навряд чи появи нового органу слід очікувати у найближчій перспективі. Втім проведення реформи не виключене у період чергової президентської каденції О. Лукашенка, який нещодавно зазначив, що КДБ має занадто широкі для білоруської системи влади повноваження і функції, будучи спецслужбою універсальної компетенції з функціями правоохоронного органу.

Професійне свято КДБ – День співробітника органів державної безпеки відзначається 20 грудня (одночасно з професійним святом ФСБ та СЗР РФ).

Підготовку кадрів для КДБ здійснює Інститут національної безпеки, створений на базі Вищих курсів КДБ СРСР у м. Мінськ.

У 2009 р. завершена спільна з Академією ФСБ підпрограма «Підготовка, професійна перепідготовка і підвищення кваліфікації кадрів для органів безпеки держав-учасниць Союзу Білорусі і Росії».

Правовою основою діяльності спецслужб РБ є закони «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про органи державної безпеки Республіки Білорусь», «Про боротьбу з тероризмом», «Про державні секрети», указ президента РБ від 25 березня 2003 р. «Про питання зовнішньої розвідки», Положення про КДБ, затверджене указом президента РБ від 23 липня 2013 р.

За часи незалежності у Білорусі змінилося 10 керівників КДБ.

Республіка Вірменія

У грудні 1991 р. КДБ Вірменської РСР реорганізований у Головне державне управління безпеки (далі – ГДУБ) Республіки Вірменія. Підрозділи Закавказького прикордонного округу прикордонних військ КДБ СРСР, дислоковані на території Вірменії, у січні 1992 р. були підпорядковані республіканській владі.

Із січня 1992 р. до вересня 1993 р. існувало Управління прикордонних військ Міністерства оборони. З вересня 1993 р. прикордонні війська входять до складу Головного управління національної безпеки (на сьогодні – Служба національної безпеки). У вересні 1992 р. підписаний російсько-вірменський міждержавний договір, на підставі якого державний кордон РВ охороняється силами Прикордонного управління ФСБ РФ у Вірменії (зі спільним фінансуванням та комплектуванням прикордонних загонів).

У 1993-1995 рр. спецслужба мала назву Головне управління національної безпеки, а у 1995-1996 рр. – Міністерство національної безпеки (далі – МНБ).

З листопада 1996 р. до листопада 1999 р. МНБ входило до складу єдиного відомства – Міністерства внутрішніх справ і національної безпеки.

З листопада 1999 р. до грудня 2002 р. МНБ знову існувало як окремий орган.

У грудні 2002 р. МНБ було реорганізоване у Службу національної безпеки (далі – СНБ) при уряді.

Незважаючи на зміну назви та підпорядкування виконавчій владі, СНБ фактично залишається аналогом колишнього КДБ, оскільки до її повноважень віднесені розвідувальна та контррозвідувальна діяльність (включно з військовою контррозвідкою), захист конституційного ладу, боротьба з тероризмом, забезпечення економічної безпеки, боротьба з корупцією та організованою злочинністю, охорона державної таємниці, забезпечення урядового зв'язку та інформаційної безпеки, організація шифрувальної роботи, організація фельд'єгерського зв'язку, проведення досудового слідства, охорона державного кордону, охорона вищих посадових осіб. СНБ має власні силові підрозділи – Управління «А» та загін спеціальних бойових операцій.

Професійне свято СНБ – День працівника органів національної безпеки відзначається 20 грудня (одночасно з професійним святом ФСБ та СЗР РФ).

На веб-сайті СНБ розміщена інформація про двадцятьох видатних

радянських розвідників вірменського походження.

Підготовка кадрів для СНБ здійснюється у Науково-навчальному центрі (створений у вересні 1993 р. як Вищі курси) та у спеціальних навчальних закладах РФ. Свого часу опрацьовувалась можливість підготовки кадрів в Інституті національної безпеки РФ.

З такою ініціативою у 2006 р. виступав колишній Директор СНБ генерал-полковник Гарік Акоюн, випускник Вищих курсів КДБ СРСР у м. Мінськ.

Правовою основою діяльності спецслужб РВ є закони «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про органи національної безпеки», «Про службу в органах національної безпеки», «Про забезпечення безпеки осіб, які підлягають спеціальній державній охороні», «Про боротьбу з тероризмом», «Про державну і службову таємницю», Положення про СНБ, затверджене постановою прем'єр-міністра від 28 червня 2018 р.

За часи незалежності у Вірменії змінилося 13 керівників ГДУБ-СНБ.

Республіка Казахстан

У грудні 1991 р. КДБ Казахської РСР був реорганізований у КДБ РК і урядовим рішенням визнаний правонаступником союзно-республіканського органу управління КДБ СРСР. У липні 1992 р. КДБ РК перейменований у Комітет національної безпеки (далі – КНБ) РК. Підрозділи Східного прикордонного округу прикордонних військ КДБ СРСР, дислоковані на території Казахстану, у серпні 1992 р. були розділені між Росією і Казахстаном.

У 1992-1995 рр. прикордонні війська підпорядковувалися КНБ, у 1995-1997 рр. – мали статус окремого відомства, а у 1997-1999 рр. Сили охорони державного кордону входили до складу Збройних сил РК. З червня 1999 р. Прикордонна служба входить до складу КНБ, а її Директор за посадою є заступником Голови КНБ.

У 1995 р. зі складу КНБ виділена Служба охорони президента (далі – СОП), якій були передані війська урядового зв'язку (невдовзі їх повернули до складу КНБ).

У 2014 р. СОП об'єднали з Республіканською гвардією в Службу державної охорони (далі – СДО).

У 1995-1997 рр. слідчі підрозділи КНБ перебували у складі Державного слідчого комітету.

З листопада 1997 р. до вересня 1998 р. існувала окрема СЗР «Барлау», створена на базі Департаменту розвідки КНБ.

Основу розвідувального підрозділу КНБ у 1992 р. склали колишні співробітники Першого головного управління КДБ СРСР, які повернулися на батьківщину.

З вересня 1998 р. до лютого 2009 р. зовнішня розвідка була у складі КНБ.

З лютого 2009 р. до червня 2019 р. існувала окрема СЗР «Сирбар», створена на базі розвідувального підрозділу КНБ.

Розвідувальний орган у згаданий період перебував у безпосередньому підпорядкуванні президента РК. За даними зарубіжних експертів, це було викликано низкою інцидентів, що сталися в Австрії, і пов'язаних з невдалими спробами КНБ відшукати у цій країні экс-посла Казахстану у Відні Рахата Алієва (колишнього зятя президента Нурсултана Назарбаєва). У 2007 р. проти Р. Алієва порушили кримінальну справу за звинуваченням у викраденні людей, він був знятий з усіх посад і оголошений в міжнародний розшук. Р. Алієв заявив про перехід в опозицію до президента Н. Назарбаєва і звернувся до влади з проханням надати йому австрійське громадянство. У серпні 2007 р. австрійський суд відмовив в екстрадиції Р. Алієва, посилаючись на відсутність гарантій об'єктивного розслідування. У 2008 р. Р. Алієв був заочно засуджений на 20 років позбавлення волі. Перебуваючи в Австрії, він звинуватив колишнього тестя у привласненні мільярдів доларів з державного бюджету. Деякі зі своїх заяв Р. Алієв документально підтвердив. У 2014 р. на підставі матеріалів, отриманих з Казахстану, його заарештували. Р. Алієв пообіцяв на суді надати неспростовні докази причетності європейських і казахстанських чиновників до великомасштабної корупції. У лютому 2015 р. його знайшли повішеним у тюремній камері. Персонал в'язниці і адвокати не вважали Р. Алієва схильним до суїциду, проте було відомо, що опозиціонеру погрожували розправою невідомі особи, при цьому збиралися замаскувати її під суїцид.

У червні 2019 р. СЗР «Сирбар» повернули до складу КНБ.

Це рішення приймалось вже новим президентом Касим-Жомартом Токаєвим, як було оголошено, з метою зміцнення національної безпеки і оптимізації структури спеціальних державних органів. Директор СЗР за посадою є заступником Голови КНБ.

Протягом усього часу перебування при владі Н. Назарбаєва КНБ використовувався ним як інструмент досягнення політичних цілей. Головна спецслужба країни перебувала під цілковитим контролем президента (а з 2019 р. – «Лідера нації») та його сім'ї, члени якої призначалися на керівні посади у КНБ.

Колішній зять генерал-майор Р. Алієв у 2001 р. – 1-й заступник Голови КНБ. Племінник генерал-майор Кайрат Сатибалди у 2003-2005 рр. – начальник Департаменту кадрів КНБ. Племінник генерал-лейтенант Самат Абіш, у 2010-2011 рр. - начальник Департаменту кадрів КНБ, у 2013-2015 рр. – заступник Голови КНБ, а з 2015 р. – 1-й заступник Голови КНБ.

До повноважень КНБ віднесені розвідувальна та контррозвідувальна діяльність (включно з військовою контррозвідкою), радіоконтррозвідка, захист конституційного ладу, боротьба з тероризмом, забезпечення економічної безпеки, боротьба з корупцією та організованою злочинністю, охорона державної таємниці, забезпечення урядового зв'язку, організація

шифрувальної роботи, забезпечення інформаційної та кібербезпеки, проведення досудового слідства, забезпечення фізичного захисту закордонних установ. КНБ має силовий підрозділ – Службу спеціального призначення «Аристан» та підрозділ військової поліції.

У липні 2017 р. у підпорядкування КНБ була передана Державна технічна служба Міністерства інформації і комунікацій, що здійснює діяльність у сфері інформатизації, електронного документа та електронного цифрового підпису, в галузі зв'язку та телерадіомовлення.

Професійне свято КНБ – День співробітників органів національної безпеки з 2012 р. відзначається 13 липня (раніше відзначався 20 грудня, одночасно з професійним святом ФСБ та СЗР РФ).

Підготовку кадрів для КНБ здійснює Академія, створена на базі Вищих курсів КДБ СРСР у м. Алма-Ата, та Академія Прикордонної служби КНБ, створена на базі Вищого прикордонного командного училища КДБ СРСР імені Ф.Е. Дзержинського.

Протягом певного часу співробітники КНБ навчалися в Академії СЗР РФ. У 2002 р. цей навчальний заклад закінчив С. Абіш, племінник Н. Назарбаєва.

Правовою основою діяльності спецслужб РК є закони «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про спеціальні державні органи Республіки Казахстан», «Про органи національної безпеки Республіки Казахстан», «Про зовнішню розвідку», «Про протидію тероризму», «Про протидію легалізації (відмиванню) доходів, отриманих незаконним шляхом, і фінансуванню тероризму», «Про протидію екстремізму», «Про протидію корупції», «Про державну таємницю», Положення про КНБ, затверджене указом президента РК від 1 квітня 1996 р., Положення про СЗР КНБ, затверджене указом президента РК від 18 вересня 2019 р.

За часи незалежності у Казахстані змінилося 13 керівників КНБ та 5 керівників розвідслужби.

Киргизька Республіка

У листопаді 1991 р. КДБ Киргизької РСР був реорганізований у Державний комітет національної безпеки (далі – ДКНБ) КР. Підрозділи Східного прикордонного округу прикордонних військ КДБ СРСР, дислоковані на території Киргизії, були підпорядковані республіканській владі.

У 1992 р. було створене спільне киргизько-російське командування прикордонними військами, які фактично перебували під юрисдикцією РФ. У травні

1999 р. створена Прикордонна служба у складі Головного управління прикордонної охорони при Міністерстві оборони та Головного управління прикордонного контролю при МНБ. У 2002-2005 рр. Прикордонна служба існувала як окремий державний орган. У 2005-2006 рр. Прикордонну службу реформували у Прикордонні війська СНБ. У 2006-2007 рр. знову існувала окрема Прикордонна служба при уряді КР. У 2007-2012 рр. Прикордонні війська функціонували у складі ДКНБ. У 2012 р. на їхній основі в черговий раз створена Державна прикордонна служба (далі – ДПС) при уряді КР. З листопада 2020 р. ДПС є структурним підрозділом ДКНБ, а її керівник став 1-им заступником Голови ДКНБ.

У вересні 1992 р. на базі відділу охорони президента ДКНБ було створене окреме Управління охорони президента, підпорядковане главі держави.

У 1998-2010 рр. воно мало назву СДО. Останнім її керівником був брат поваленого у ході антиурядових виступів президента Курманбека Бакієва. У квітні 2010 р. СДО розформували і повернули до складу ДКНБ у статусі 9-ї служби, керівник якої за посадою є заступником Голови ДКНБ.

Протягом 1996-2010 рр. ДКНБ неодноразово змінював назву, водночас його структура та повноваження залишались практично незмінними.

Спецслужба мала такі назви: МНБ (1996-2000); СНБ (2001-2007); ДКНБ (2007-2009); Державна служба національної безпеки (2009-2010); ДКНБ (з 2010 р.). Після ліквідації МНБ спецслужба була виведена зі структури центральних органів державного управління і підпорядкована президентові.

До повноважень ДКНБ віднесені розвідувальна та контррозвідувальна діяльність, захист конституційного ладу, боротьба з тероризмом, забезпечення економічної безпеки, боротьба з корупцією та організованою злочинністю, охорона державної таємниці, забезпечення урядового зв'язку, організація шифрувальної роботи, забезпечення інформаційної та кібербезпеки, проведення досудового слідства, охорона вищих посадових осіб.

Професійне свято ДКНБ – День працівника органів національної безпеки відзначається 20 грудня (одночасно з професійним святом ФСБ та СЗР РФ).

З 1993 р. це професійне свято відзначалося 20 листопада і було пов'язане зі створенням національних органів безпеки. У 2007 р. урядовим рішенням встановлено нову дату святкування, як було оголошено, з метою приведення її у відповідність з історичними подіями і збереження спадкоємності традицій.

Підготовку кадрів для ДКНБ здійснює Інститут професійної перепідготовки і підвищення кваліфікації імені генерал-лейтенанта Анарбека Бакаєва (створений у 1993 р. як Навчальний відділ для підготовки співробітників контррозвідувального профілю).

Правовою основою діяльності спецслужб КР є закони «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про органи національної безпеки», «Про Службу державної охорони», «Про протидію тероризму», «Про протидію екстремістській діяльності», «Про протидію корупції», «Про захист

державних секретів Киргизької Республіки».

У рамках судово-правової реформи, проведення якої заплановане до 2023 р., ДКНБ зобов'язаний переглянути профільне законодавство. У зв'язку з цим ДКНБ підготовлено низку законопроектів, зокрема, «Про органи національної безпеки Киргизької Республіки», «Про зовнішню розвідувальну діяльність», «Про контррозвідувальну діяльність».

За часи незалежності у Киргизстані змінилося 16 керівників спецслужби.

Республіка Таджикистан

У грудні 1991 р. КДБ Таджикицької РСР був реорганізований у КНБ Республіки Таджикистан. Підрозділи Середньоазіатського прикордонного округу прикордонних військ КДБ СРСР, дислоковані на території Таджикистану, були підпорядковані республіканській владі.

У серпні 1992 р. ці підрозділи перейшли під юрисдикцію Росії. У жовтні 1992 р. округ був розформований, а на його базі створена Група прикордонних військ РФ (з 1998 р. – Прикордонна група ФПС РФ), яка перебувала в РТ до 2005 р. на підставі міждержавної угоди і охороняла кордон з Афганістаном і Китаєм. У травні 1994 р. були створені прикордонні війська РТ у складі КНБ. Їхній командувач за посадою є Першим заступником Голови Державного комітету національної безпеки.

У липні 1994 р. на базі КНБ створене МБ Республіки Таджикистан.

У листопаді 2006 р. МБ реорганізоване у ДКНБ, підпорядкований президентові.

До повноважень ДКНБ віднесені розвідувальна та контррозвідувальна діяльність (включно з військовою контррозвідкою), захист конституційного ладу, боротьба з тероризмом, забезпечення економічної безпеки, боротьба з організованою злочинністю і наркобізнесом, охорона державної таємниці, забезпечення урядового зв'язку, проведення досудового слідства, охорона державного кордону, проведення спеціальних операцій, охорона вищих посадових осіб, забезпечення безпеки особливо важливих державних об'єктів, представництв іноземних держав та міжнародних організацій.

Паралельно існує також окрема СБП Республіки Таджикистан.

Професійне свято ДКНБ – День працівників органів безпеки відзначається 28 грудня (дата створення КНБ).

Підготовку кадрів для ДКНБ здійснюють Вища школа (створена у лютому 2000 р. на базі Навчального центру і Вищих курсів підготовки оперативного складу), Навчальний центр підготовки кадрів для антитерористичного спецпідрозділу «Альфа» та Вище військове училище прикордонних військ.

Правовою основою діяльності спецслужб РТ є закони «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про органи національної безпеки Республіки Таджикистан», «Про боротьбу з тероризмом», «Про боротьбу з екстремізмом», «Про державні секрети».

За часи незалежності у Таджикистані змінилося 9 керівників спецслужби.

Республіка Узбекистан

У вересні 1991 р. КДБ Узбецької РСР був реорганізований у СНБ Республіки Узбекистан. Підрозділи Середньоазіатського прикордонного округу прикордонних військ КДБ СРСР, дислоковані на території Узбекистану, у березні 1992 р. були підпорядковані республіканській владі.

У березні 1992 р. створене Управління прикордонних військ при СНБ, начальник якого призначений заступником Голови СНБ. У січні 1999 р. на базі Головного штабу прикордонних військ СНБ був створений Комітет з охорони державного кордону СНБ, а командувач прикордонними військами призначений заступником Голови СНБ.

У вересні 1991 р. на базі відділу урядового зв'язку КДБ була створена окрема Служба урядового зв'язку Кабінету міністрів при президентові (пізніше виведена з підпорядкування глави держави).

У 1996 р. військова розвідка була виведена зі складу Міністерства оборони і підпорядкована СНБ.

У лютому 2018 р. на базі одного з підрозділів СНБ створена окрема Державна служба безпеки президента (далі – ДСБП).

Першим заступником керівника ДСБП призначений Умаров Отабек, зять глави держави.

У березні 2018 р. СНБ реорганізована у Службу державної безпеки (далі – СДБ), безпосередньо підпорядковується президентові.

До повноважень СДБ віднесені розвідувальна та контррозвідувальна діяльність (включно з військовою контррозвідкою), захист конституційного

ладу, боротьба з тероризмом, забезпечення економічної безпеки, боротьба з корупцією, охорона державної таємниці, забезпечення інформаційної безпеки, проведення досудового слідства, охорона державного кордону.

Професійне свято СДБ з 2018 р. відзначається 5 квітня (дата створення відомства).

Раніше це свято відзначалося 26 вересня (дата створення СНБ).

Підготовку кадрів для спецслужб здійснює Інститут СДБ, створений на базі Вищих курсів КДБ СРСР у м. Ташкент і філіалу Навчального центру спеціальних факультетів Червонопрапорного інституту КДБ СРСР імені Ю.В. Андропова, та Ташкентське вище військово-прикордонне училище.

Правовою основою діяльності спецслужб РУ є закони «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про Службу державної безпеки Республіки Узбекистан», «Про боротьбу з тероризмом», «Про протидію легалізації доходів, отриманих від злочинної діяльності, і фінансуванню тероризму», «Про захист державних секретів».

До липня 2020 р. мала бути завершена робота над законопроектами «Про контррозвідувальну діяльність» і «Про зовнішню розвідку», однак цього не сталося.

За часи незалежності в Узбекистані змінилося 5 керівників спецслужби.

Азербайджанська Республіка

У листопаді 1991 р. КДБ Азербайджанської РСР реорганізований у МНБ Азербайджанської Республіки. Підрозділи Закавказького прикордонного округу прикордонних військ КДБ СРСР, дислоковані на території Азербайджану, у вересні 1991 р. були підпорядковані республіканській владі.

Керівництво ними здійснювалось Управлінням прикордонних військ МНБ АР. У липні 2002 р. на базі цього Управління була створена окрема Державна прикордонна служба АР.

Після приходу до влади у березні 1992 р. Народного фронту Азербайджану (далі – НФА) МНБ позбавили функції боротьби з тероризмом, а профільний підрозділ передали до МВС. На базі одного з відділів МНБ у липні 1992 р. сформували Особливе управління при президентові АР, яке фактично займалося питаннями військової контррозвідки. Крім того, відділ військової контррозвідки створили у Міністерстві оборони, який проіснував відносно короткий час.

У МНБ був введений іспит на знання національної мови, тому частина кваліфікованих російськомовних співробітників звільнилася зі служби, а інша

частина, на підставі домовленості між МНБ та ФСК РФ, перевелась до Росії. На вакантні посади призначалися особи з числа прихильників НФА, які навіть не проходили необхідної спецперевірки, а також родичі високопоставлених членів правлячої партії.

Після обрання у жовтні 1993 р. президентом країни Гейдара Алієва (Голова КДБ Азербайджанської РСР у 1967-1969 рр.) розпочався процес посилення ролі МНБ як одного з інструментів влади сім'ї Алієвих і так званого «нахічеванського клану» та боротьби з політичними опонентами. На службу було повернуто багато колишніх співробітників радянських органів державної безпеки.

Наприклад, у 1999 р. на військовій службі був поновлений 70-річний генерал-лейтенант Зія Юсіфзаде (Голова КДБ Азербайджанської РСР у 1980-1988 рр.), якого призначили начальником Академії МНБ.

У лютому 1999 р. на базі Особливого управління при президентові АР була створена окрема Служба військової контррозвідки. У липні 2002 р., зважаючи на дублювання функцій, її включили до складу МНБ.

У грудні 2015 р. на базі МНБ були створені СДБ та СЗР Азербайджанської Республіки.

Основною причиною ліквідації МНБ стало грубе порушення законності його співробітниками, у зв'язку з чим зі служби було звільнено 500 осіб, а у рамках порушеної кримінальної справи арештовано понад 20 осіб.

До повноважень СДБ віднесені контррозвідувальна діяльність (включно з військовою контррозвідкою), захист конституційного ладу, боротьба з тероризмом, забезпечення економічної безпеки, боротьба з корупцією, організованою злочинністю і наркобізнесом, охорона державної таємниці, забезпечення урядового зв'язку, організація шифрувальної роботи, забезпечення кібербезпеки, проведення досудового слідства. СДБ має власний силовий підрозділ та військову частину (створена за зразком колишнього Окремого Кремлівського полку спеціального призначення).

У цій військовій частині у 2018-2019 рр. проходив строкову службу син президента АР.

Професійне свято СДБ та СЗР – День співробітників органів національної безпеки відзначається 28 березня.

Не відмежовуючись від радянського періоду в історії національних спецслужб, Г. Алієв одночасно запроваджував нові традиції. З 1997 р. співробітники колишнього МНБ стали відзначати своє професійне свято 28 березня, у день створення у 1919 р. підрозділу розвідки і контррозвідки у складі Генерального штабу військового міністерства Азербайджанської Демократичної Республіки.

Підготовку кадрів для органів державної безпеки та Державної прикордонної служби (далі – ДПС) здійснює Академія СДБ ім. Гейдара Алієва, створена у грудні 1998 р. та Міжнародний антитерористичний навчальний центр СДБ, створений у листопаді 2014 р. у рамках Оперативного плану індивідуального партнерства з НАТО.

Правовою основою діяльності спецслужб АР є закони «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про боротьбу з тероризмом», «Про боротьбу з релігійним екстремізмом», «Про розвідувальну та контррозвідувальну діяльність», «Про державну таємницю» та Положення про СДБ і Положення про СЗР.

За часи незалежності в Азербайджані змінилося 7 керівників МНБ-СДБ.

Туркменістан

У вересні 1991 р. КДБ Туркменської РСР був реорганізований у КНБ Туркменістану. Підрозділи Середньоазіатського прикордонного округу прикордонних військ КДБ СРСР, дислоковані на території Туркменії, були підпорядковані республіканській владі.

У серпні 1992 р. були створені прикордонні війська у складі Міністерства оборони, які у 1997 р. реорганізовані у ДПС. У 1993 р. була підписана туркменсько-російська міждержавна угода про спільну охорону державного кордону. З російського боку у 1993-2000 за це відповідала Оперативна група ФПС РФ.

На початку 1990-х рр. на базі одного з підрозділів КНБ була створена окрема СБП, безпосередньо підпорядкована главі держави.

У вересні 2002 р. на базі КНБ створене МНБ Туркменістану.

Причиною ліквідації КНБ стали матеріали Державної комісії з розслідування злочинних дій колишніх керівників КНБ та їхніх підлеглих, яка встановила факти незаконних арештів невинних громадян, застосування до них насильства, тортур, а також умисних вбивств.

Із січня 2020 р. МНБ підпорядковується заступнику Голови Кабінету міністрів з безпекових, військових і правових питань.

На цю посаду призначений генерал-лейтенант поліції Чаримурад Аманов (очолював МНБ у 2007-2011 рр.), який одночасно є Секретарем Державної ради безпеки.

До повноважень МНБ віднесені розвідувальна та контррозвідувальна діяльність (включно з військовою контррозвідкою), захист конституційного ладу, боротьба з тероризмом, боротьба з корупцією, охорона державної таємниці, забезпечення урядового зв'язку, організація шифрувальної роботи, проведення досудового слідства.

Професійне свято МНБ – День працівників органів національної безпеки відзначається 30 вересня (дата створення КНБ).

Підготовку кадрів для МНБ і ДПС здійснює Військова академія,

створена у 2007 р. на базі Інституту МНБ та Інституту безпеки державного кордону.

Правовою основою діяльності спецслужб Туркменістану є закони «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про органи національної безпеки Туркменістану», «Про протидію тероризму», «Про захист державних секретів».

За часи незалежності в Туркменістані змінилося 13 керівників спецслужби.

Республіка Молдова

У вересні 1991 р. КДБ Молдавської РСР реорганізований у МНБ Республіки Молдова. Підрозділи Західного прикордонного округу прикордонних військ КДБ СРСР, дислоковані на території Молдавії, у вересні 1991 р. були підпорядковані республіканській владі.

У червні 1992 р. були створені прикордонні війська МНБ. У грудні 1999 р. вони реорганізовані в Департамент прикордонних військ МНБ. У січні 2000 р. цей підрозділ був виведений зі складу МНБ і реорганізований в окрему структуру. У квітні 2005 р. на базі Департаменту прикордонних військ створена Прикордонна служба. У липні 2012 р. Прикордонна служба реорганізована у прикордонну поліцію у складі МВС.

У серпні 1993 р. МНБ з Міністерства оборони передано Управління контррозвідки, безпосередньо підпорядковане президентові.

У травні 1994 р. на базі Служби охорони президента МНБ була створена окрема СБП, безпосередньо підпорядкована президентові.

У лютому 1998 р. цей орган реорганізований у Державну службу захисту та охорони (далі – ДСЗО), підпорядковану уряду. У 2008-2016 рр. ДСЗО перебувала у підпорядкуванні президента, у 2016-2019 рр. – у підпорядкуванні уряду, а у 2019 р. повернута під юрисдикцію глави держави. У грудні 2020 р. підконтрольний колишньому президенту Ігорю Додону парламент перевів ДСЗО у підпорядкування парламенту, але Конституційний суд призупинив це рішення. Наприкінці січня 2021 р. новообраний президент країни Мая Санду заявила про намір реформувати ДСЗО.

У грудні 1999 р на базі МНБ створена Служба інформації та безпеки (далі – СІБ), підпорядкована президентові.

У липні 2005 р. СІБ позбавлена повноважень проведення досудового слідства.

У лютому 2010 р. Центр спеціальних телекомунікаційних систем СІБ перейшов під управління Державної канцелярії (урядовий орган).

У грудні 2016 р. СІБ була підпорядкована парламенту, ініціатором чого виступив місцевий олігарх і тодішній лідер Демократичної партії Молдови Влад Плахотнюк.

Прем'єр-міністром Молдови у 2016-2019 рр. був представник цієї партії Павел Філіп.

Протягом 2010-2017 рр. було розроблено кілька концептуальних документів, що передбачали реформування та модернізацію СІБ, наслідком чого мало стати гарантування незалежності СІБ, недопущення втручання в її діяльність, позбавлення статусу політичної поліції, отриманого у спадок від КДБ, і створення класичної спецслужби, яка буде відповідати вимогам демократичної держави і європейським цінностям. Пропонувалось, зокрема, зосередити діяльність СІБ на розвідці та контррозвідці, а також перейменувати її у Національну службу інформації. Проте через складну внутрішньополітичну ситуацію реалізувати заплановані заходи повністю не вдалося.

У червні 2019 р. СІБ знову перейшла під президентський контроль, за що у парламенті проголосувала коаліція Партії соціалістів Молдови і партії «Дія і солідарність» нинішнього президента Маї Санду.

У грудні 2020 р., після проведення президентських виборів, навколо СІБ розгорнувся конфлікт двох гілок влади. Підконтрольний колишньому президенту Ігорю Додону парламент обмежив права глави держави і перевів СІБ у підпорядкування законодавчому органу. 7 грудня 2020 р. Конституційний суд Молдови призупинив дію поправок до закону про СІБ.

До повноважень СІБ віднесені розвідувальна та контррозвідувальна діяльність (включно з військовою контррозвідкою), захист конституційного ладу, боротьба з тероризмом, забезпечення економічної безпеки, боротьба з організованою злочинністю, охорона державної таємниці, забезпечення інформаційної та кібербезпеки.

Професійне свято СІБ – День співробітника органів державної безпеки з 1997 р. відзначається 9 вересня (дата створення МНБ).

Підготовку кадрів для СІБ здійснює Національний інститут розвідки та безпеки імені Богдана-засновника Молдови (створений у вересні 2002 р. на базі Навчального центру СІБ).

Правовою основою діяльності спецслужб РМ є закони «Про спеціальну розшукову діяльність», «Про державну безпеку», «Про органи державної безпеки», «Про Службу інформації та безпеки Республіки Молдова», «Про статус офіцера інформації та безпеки», «Про протидію екстремістській діяльності», «Про державну таємницю».

За часи незалежності у Молдові змінилося 12 керівників МНБ-СІБ.

Грузія

У листопаді 1991 р. КДБ Грузинської РСР був реорганізований у Державний департамент національної безпеки, а невдовзі перейменований у Міністерство державної безпеки (далі – МДБ) Республіки Грузія⁴. Підрозділи Закавказького прикордонного округу прикордонних військ КДБ СРСР, дислоковані на території Грузії, з лютого 1992 р. перейшли під юрисдикцію Росії і до 1999 р. продовжували охороняти державний кордон колишнього Радянського Союзу (його грузинсько-турецьку ділянку).

У 1992-1994 рр. існувала Прикордонна служба у складі Міністерства оборони, а у 1994-2004 рр. – Державний департамент охорони кордону, як окреме відомство. У лютому 2004 р. цей орган був включений до складу Міністерства внутрішніх справ, а у червні 2006 р. перетворений у Прикордонну поліцію МВС.

МДБ незначним чином відрізнялося від колишнього КДБ, оскільки до його повноважень були віднесені розвідувальна та контррозвідувальна діяльність (включно з військовою контррозвідкою), радіоконтррозвідка, захист конституційного ладу, боротьба з тероризмом, забезпечення економічної безпеки, боротьба з корупцією та організованою злочинністю, охорона державної таємниці, проведення досудового слідства, охорона вищих посадових осіб. МДБ мало силовий підрозділ – Центр спеціальних операцій.

У червні 1994 р. на базі Управління урядової охорони МДБ створена окрема Спеціальна служба державної охорони (далі – ССДО), підпорядкована президентові.

Спочатку головним завданням ССДО було забезпечення безпеки акредитованих в Грузії дипломатичних представництв. Пізніше ССДО переорієнтували на забезпечення безпеки президента, прем'єр-міністра, голови парламенту, голови Верховного суду, Католикоса-патріарха всієї Грузії, гостей країни високого рангу. ССДО також відповідала за організацію системи секретного телефонного зв'язку. У січні 2013 р. ССДО була підпорядкована уряду, а у її складі створено окремий підрозділ - Спеціальну службу охорони президента, підпорядковану главі держави.

У вересні 1997 р. на базі Головного управління розвідки МДБ був створений окремий Державний департамент розвідки. У 2004-2005 рр. його діяльність спрямовувалась через МДБ. У 2005-2010 рр. реорганізована Спеціальна служба розвідки була підпорядкована президентові, а з квітня 2010 р. вже як Служба розвідки – прем'єр-міністрові.

⁴ Офіційна назва країни до 1995 р.

До функцій Служби розвідки віднесена також зовнішня контррозвідка.

У грудні 2004 р. МДБ було розформоване, а на його базі створені Департамент контррозвідки (далі – ДКР), Департамент конституційної безпеки (далі – ДКБ) і Спеціальний оперативний департамент (далі – СОД), які увійшли до складу МВС.

У жовтні 2012 р. з приходом до влади коаліції «Грузинська мрія» розпочався новий етап реформування системи спецслужб. На базі ДКР і ДКБ було створено Агентство державної безпеки та Антикорупційне агентство, а СОД об'єднали з кримінальною поліцією.

У липні 2015 р. прийнято закон про реформування МВС, згідно з яким створена окрема СДБ, підпорядкована уряду. До її повноважень віднесені контррозвідувальна діяльність, захист конституційного ладу, боротьба з тероризмом, забезпечення економічної безпеки, боротьба з корупцією та організованою злочинністю, охорона державної таємниці, проведення спеціальних операцій.

У травні 2015 р. міністр внутрішніх справ Леван Ізорія повідомив, що СДБ більше не матиме такої категорії співробітників, як офіцер діючого резерву, а діяльність спецслужби буде перебувати під особливим парламентським контролем. Проект реформи МВС погоджувався з низкою міжнародних організацій, від яких отримано відповідні пропозиції і зауваження.

У листопаді 2017 р. уряд підготував законопроект щодо включення Служби розвідки до складу СДБ, мотивувавши це необхідністю посилення останньої. Проте після різкої критики з боку опозиційних політиків, які порівняли цей крок зі створенням «структури-монстра» на зразок радянського КДБ, уряд відкликав документ.

Підготовка кадрів для спецслужб Грузії здійснюється у Навчальному центрі СДБ (колишня Академія МДБ, створена на базі Вищих курсів КДБ СРСР у м. Тбілісі) та Центрі спеціальної підготовки і перепідготовки Служби розвідки.

Наприкінці 1990-х – початку 2000-х рр. співробітники спецслужб Грузії за виділеними квотами навчалися на контррозвідувальному та слідчому факультетах Академії ФСБ.

Правовою основою діяльності спецслужб Грузії є закони «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про контррозвідувальну діяльність», «Про Службу державної безпеки Грузії», «Про розвідувальну діяльність», «Про Службу розвідки Грузії», «Про боротьбу з тероризмом», «Про Спеціальну службу державної охорони», «Про державну таємницю».

За часи незалежності у Грузії змінилося 10 керівників МДБ-СДБ та 8 керівників розвідслужби.

Естонська Республіка

У вересні 1991 р. КДБ Естонської РСР рішенням парламенту незалежної Естонії був ліквідований. Підрозділи Прибалтійського прикордонного округу прикордонних військ КДБ СРСР, дислоковані на території Естонії, у березні 1992 р. перейшли під юрисдикцію Росії. У вересні 1992 р. усі підрозділи вивели на територію РФ, а прикордонний округ розформували.

У лютому 1992 р. була створена Прикордонна охорона, підпорядкована МВС. У січні 2010 р. цей орган об'єднали з поліцією у Департамент поліції та прикордонної охорони МВС.

Особливістю ситуації для цієї країни було те, що поряд з КДБ Естонської РСР існувала паралельна безпекова структура «Eriteenistus» (з естонської – спецслужба), організатором якої став у 1990 р. тодішній керівник республіканської Ради міністрів Едгар Савісаар. Вона виконувала виключно функцію охорони вищого керівництва країни і складалася з колишніх офіцерів МВС.

Коли в Естонії почала діяти Поліція безпеки, Е. Савісаар не підпорядковував їй «Eriteenistus» і навіть почав працевлаштовувати там колишніх офіцерів КДБ. Після відставки глави уряду його спецслужба у 1993 р. була розпущена. Пізніше на основі персоналу «Eriteenistus» він заснував приватну охоронну фірму «SIA». Обіймаючи у 1995 р. посаду міністра внутрішніх справ, Е. Савісаар використовував цю фірму для негласного спостереження та підслуховування членів уряду та президента. Оскільки політик вважається агентом впливу РФ в Естонії (його мати – росіянка), не виключено, що отримана інформація передавалась до Москви.

У березні 1991 р. була створена Поліція безпеки, як підрозділ відновленої естонської поліції.

Поліція безпеки у складі МВС існувала в незалежній Естонії у 1920-1940 рр.

У 1992 р. був створений окремий розвідувальний орган – Служба розвідки, яка підпорядковувалась Державній канцелярії (аналог Секретаріату Кабінету Міністрів України), а потім – МЗС. У 2001-2017 рр. цей орган мав назву Департамент інформації і був підпорядкований Міністерству оборони. У липні 2017 р. він був перейменований на СЗР (без зміни підпорядкування).

Із січня 2017 р. СЗР виконує функцію Органу національної безпеки. Ця структура була створена у 1995 р. з метою забезпечення захисту іноземної секретної інформації, що надається Естонії. Спочатку цим займалася Державна канцелярія, а у 2001 р. повноваження були передані МО.

У червні 1993 р. Поліція безпеки реорганізована в окремий підрозділ у

складі МВС.

У березні 2001 р. Поліція безпеки набула статусу органу забезпечення державної безпеки (раніше мала статус поліцейського органу) з новою назвою – Служба внутрішньої безпеки (далі – СВБ).

До повноважень СВБ віднесені контррозвідувальна діяльність, захист конституційного ладу, боротьба з тероризмом, забезпечення економічної безпеки, боротьба з корупцією та організованою злочинністю, боротьба з контрабандою, забезпечення інформаційної безпеки, охорона державної таємниці, проведення досудового слідства.

В Естонії та інших країнах Балтії була створена принципово інша, ніж в КДБ СРСР, схема роботи органів державної безпеки. Оперативні співробітники Поліції безпеки працюють під прикриттям різних структур, а легалізовані лише керівники підрозділів.

У 1995 р. у структурі уряду була введена посада координатора служб безпеки, який відповідав за координацію діяльності Поліції безпеки (з 2001 р. – СВБ), «цивільної» розвідки та військової розвідки, підпорядкованої Генеральному штабу Збройних сил. На сьогодні цими питаннями займається урядовий Комітет з безпеки, виконавчим органом якого є координаційне бюро з питань безпеки і національної оборони Державної канцелярії.

Підготовка кадрів для спецслужб Естонії здійснюється на базі Балтійського оборонного коледжу (м. Тарту), а також у спеціальних навчальних закладах партнерських держав (зокрема, Великої Британії та Швеції).

На початку 1990-х років кадровий склад Поліції безпеки формувався переважно зі співробітників МВС, а також із різного роду інтелектуалів (як це робилося у Польщі після зміни політичного режиму), здебільшого випускників Тартуського університету.

Правовою основою діяльності спецслужб ЕР є закони «Про органи безпеки», «Про відмивання грошей і боротьбу з тероризмом», «Про державну таємницю та секретну інформацію іноземних держав».

У 2012 р. закон «Про оперативно-розшукову діяльність» був відмінений, а Кримінально-процесуальний кодекс доповнений окремим розділом «Розвідувальна діяльність». Ця діяльність стала невід'ємною складовою кримінального розслідування. У такий спосіб Естонія була першою країною з колишнього СРСР, яка повністю відмовилася від радянського підходу до організації ОРД.

За часи незалежності в Естонії змінилося 4 керівники Поліції безпеки та 4 керівники розвідслужби.

Латвійська Республіка

У серпні 1991 р. КДБ Латвійської РСР рішенням парламенту незалежної Латвії був ліквідований. Підрозділи Прибалтійського прикордонного округу прикордонних військ КДБ СРСР, дислоковані на території Латвії, у березні 1992 р. перейшли під юрисдикцію Росії. У вересні 1992 р. усі підрозділи вивели на територію РФ, а прикордонний округ розформували.

У грудні 1991 р. було створене Управління прикордонних військ ЛР. У листопаді 1995 р. на базі прикордонної бригади Національних збройних сил створили прикордонні війська. У січні 1997 р. вони були реорганізовані у Прикордонну охорону МВС. З травня 1998 р. Державна прикордонна охорона є окремою структурою, діяльність якої спрямовується через МВС.

У 1991 р. були створені Департамент інформації МВС (з функціями розвідки і контррозвідки), Служба безпеки та Служба охорони уряду.

Управління політичної поліції у складі МВС існувало в незалежній Латвії у 1919-1940 рр. У 1990 р. після схвалення Декларації про відновлення незалежності ЛР розглядався проект реорганізації КДБ з прийняттям на роботу його колишніх співробітників після проведення фільтрації. Проте після путчу в Москві цей варіант відкинули.

У 1993-1994 рр. існував Департамент захисту державного економічного суверенітету (далі – ДЗДЕС), створений на базі Департаменту інформації МВС і Служби охорони уряду.

У 1994-2018 рр. існувала Поліція безпеки, створена на базі ДЗДЕС. Ця спецслужба поєднувала у собі функції розвідки, контррозвідки та забезпечення внутрішньої безпеки.

До кінця 1990-х рр. у Поліції безпеки проходили службу 30 колишніх кадрових співробітників КДБ (зокрема, експерти-графологи).

У 1995 р. було створено Бюро захисту конституції (далі – БЗК), орган, підпорядкований Кабінету міністрів. У 2000 р. Поліція безпеки передала йому функції розвідки, а у 2003 р. - частину функцій контррозвідки. З 2003 р. до повноважень БЗК входить також функція захисту секретів НАТО і ЄС.

У 2003-2013 рр. БЗК очолював колишній військовий аташе Великої Британії у країнах Балтії бригадний генерал Яніс Кажоціньш.

У січні 2019 р. Поліція безпеки була реорганізована у СДБ, діяльність якої спрямовується через МВС. СДБ набула статусу органу забезпечення державної безпеки (раніше мала статус поліцейського органу).

У січні 2020 р. представники Нової консервативної партії, яка входить

до урядової коаліції, виступили з ініціативою про об'єднання БЗК, СДБ та Служби військової розвідки і безпеки (далі – СВРБ) в єдину спецслужбу. Однак керівництво держави категорично відкинуло таку можливість, заявивши, що три спецслужби деякою мірою конкурують між собою, що є позитивним моментом.

До повноважень СДБ віднесені контррозвідувальна діяльність, захист конституційного ладу, боротьба з тероризмом, забезпечення економічної безпеки, охорона державної таємниці, проведення досудового слідства, охорона вищих посадових осіб.

У Латвії діє розвідувальне співтовариство, що складається із трьох названих вище спецслужб. Координуюча структура - Рада керівників органів державної безпеки.

Підготовка кадрів для спецслужб Латвії здійснюється на базі Балтійського оборонного коледжу (м. Тарту, Естонія), а також у спеціальних навчальних закладах партнерських держав (зокрема, Великої Британії та Швеції).

Правовою основою діяльності спецслужб ЛР є закони «Про слідчі дії», «Про органи державної безпеки», «Про Бюро захисту конституції», «Про запобігання легалізації отриманих злочинним шляхом коштів і фінансування тероризму», «Про державну таємницю».

За часи незалежності у Латвії змінилося 5 керівників Поліції безпеки - СДБ та 3 керівники БЗК.

Литовська Республіка

У серпні 1991 р. КДБ Литовської РСР рішенням парламенту незалежної Литви був ліквідований. Підрозділи Прибалтійського прикордонного округу прикордонних військ КДБ СРСР, дислоковані на території Литви, у березні 1992 р. перейшли під юрисдикцію Росії. У вересні 1992 р. усі підрозділи вивели на територію РФ, а прикордонний округ розформували.

У вересні 1990 р. створена Прикордонна служба у складі Міністерства національної оборони (із серпня 1992 р. - ДПС). З липня 1994 р. до лютого 2001 р. існувало Управління прикордонної поліції МВС. У лютому 2001 р. створена ДПС при МВС.

Особливістю ситуації для цієї країни (як і для Естонії) було те, що поряд з КДБ Литовської РСР існувала паралельна безпекова структура. У березні 1990 р. після ухвалення Акта про відновлення незалежності Литовської Республіки був створений Департамент державної безпеки (далі –

ДДБ) при Кабінеті міністрів.

ДДБ у складі МВС існував у незалежній Литві у 1918-1940 рр.

У 1991-1992 рр. цей орган мав назву СНБ, а у 1992-1994 рр. – Служба безпеки.

У травні 1994 р. прийнятий закон «Про Департамент державної безпеки», згідно з яким за спецслужбою були закріплені широкі повноваження. Крім проведення розвідувальної та контррозвідувальної діяльності, ДДБ відповідав за захист конституційного ладу, боротьбу з тероризмом, забезпечення економічної безпеки, боротьбу з корупцією, охорону державної таємниці, забезпечення урядового зв'язку, проведення досудового слідства (з правом затримання та арешту підозрюваних), охорону вищих посадових осіб.

У січні 2010 р. Державна рада оборони (далі – ДРО) схвалила Концепцію зміцнення контролю і координації розвідки, підготовлену після консультацій з представниками НАТО і ЄС, і вперше затвердила перелік загроз національній безпеці та пріоритетні завдання для ДДБ та II Департаменту оперативних служб Міністерства національної оборони (військова розвідка і контррозвідка). У складі ДРО також була створена Група координації розвідувальних служб. Виходячи з положень Концепції, протягом двох років внесено відповідні зміни до профільного законодавства, за якими ДДБ став підзвітний парламенту і президенту (раніше - ще й уряду), спецслужбу позбавили функції досудового слідства і відмінили поєднання посади Директора ДДБ з посадою голови Комісії з координації охорони секретів.

У грудні 2019 р. президент Литви подав до парламенту законопроект про внесення змін до закону «Про розвідку», згідно з якими планується помітно розширити повноваження ДДБ. Передбачено, зокрема, право викликати громадян для проведення з ними так званих превентивних бесід у разі наявності даних про те, що особа може займатися діяльністю, яка посилює ризик чи створює загрозу для національної безпеки або державних інтересів Литви. Крім того, співробітники ДДБ матимуть право відслідковувати рух коштів на банківських рахунках без рішення суду, здійснювати перевірку документів та застосовувати адміністративний арешт.

Законопроект викликав гостру реакцію парламентської опозиції та широку дискусію у суспільстві. Його критики вважають, що документ йде врозріз з правами людини та суперечить самій сутності розвідки. Одночасно представники опозиції запропонували створити Службу омбудсмена (контролера) розвідки, однак ця пропозиція не пройшла.

Підготовка кадрів для спецслужб Литви здійснюється на базі Балтійського оборонного коледжу (м. Тарту, Естонія), а також у спеціальних навчальних закладах партнерських держав (зокрема, Великої Британії та Швеції).

Правовою основою діяльності спецслужб ЛР є закони «Про розвідку»⁵, «Про попередження відмивання грошей і фінансування терористів», «Про державну і службову таємницю».

За часи незалежності у Литві змінилося 9 керівників ДДБ.

Висновки

Протягом майже трьох десятиліть після розпаду Радянського Союзу в його колишніх республіках відбувалися процеси державотворення, які супроводжувалися трансформацією такого важливого компонента політичної системи, як спеціальні служби.

У переважній більшості нових незалежних держав основою для формування національних спецслужб стали структури і кадровий склад республіканських КДБ.

Лише Естонія, Латвія і Литва повністю ліквідували КДБ та створювали власні розвідувальні та контррозвідувальні органи, застосувавши так званий «нульовий варіант» та історичний досвід періоду між світовими війнами. Колишні співробітники КДБ не мали права працювати у спецслужбах держав Балтії, однак через нехватку кваліфікованих спеціалістів для співробітників оперативно-технічних підрозділів був зроблений виняток. Поступово у процесі переходу на зарубіжну спеціальну техніку ці кадри замінювались на нових фахівців, які проходили відповідну підготовку у партнерських спецслужбах.

Як потім з'ясувалося, більша частина колишніх співробітників оперативно-технічного підрозділу КДБ Естонської РСР, які працювали у Поліції безпеки Естонії, мала контакти з російськими спецслужбами.

По-різному підійшли у колишніх республіках СРСР до проблеми підпорядкування прикордонних військ, дислокованих на їхній території. Країни Балтії домоглися виведення підрозділів прикордонних округів, з кінця 1991 р. фактично контрольованих Росією, і створили власні органи прикордонної охорони (прикордонну поліцію), які за європейським зразком підпорядковані МВС. Прикордонна поліція при МВС на сьогодні створена також у Грузії та Молдові. В інших країнах (Вірменія, Казахстан, Киргизстан, Росія, Таджикистан, Узбекистан) після проведення низки реформ прикордонні війська стали частиною національних спецслужб. Деякі країни (Азербайджан, Білорусь, Туркменістан, Україна) мають окремі прикордонні служби.

На трансформацію спецслужб та їхню роль у колишніх радянських республіках значний вплив мали характер встановлених там після 1991 р. політичних режимів та національні особливості. Контроль за спецслужбами з боку панівної верхівки здійснювався не через парламент чи інші державні органи, а шляхом призначення на високі посади туди особливо довірених осіб

⁵ З метою спрощення законодавчої бази цим законом відмінений закон «Про Департамент державної безпеки», Статут ДДБ та Статут II Департаменту оперативних служб МНО.

або родичів (Азербайджан, Казахстан, Киргизстан, Узбекистан). Спецслужби у цих країнах використовувалися не просто як інструмент утримання при владі та тиску на політичних противників, але й інколи як знаряддя для викрадення опозиціонерів за кордоном (Таджикистан). За інформацією представників опозиційних сил та окремих ЗМІ, доходить навіть до фізичного усунення неугодних владі осіб (Казахстан, Киргизстан, Туркменістан).

Якщо керівництво згаданих держав повністю контролює власні спецслужби, то у Таджикистані, за деякими даними, між сім'єю президента Емомалі Рахмона та Головою ДКНБ генерал-полковником Саймуміном Ятімовим існують напружені відносини. Главу спецслужби у дипломатичних колах називають «таджицьким Берією». С. Ятімов обіймає свою посаду протягом останніх 10 років, хоча ще у 2018 р. мав за законом вийти на пенсію.

Головна спецслужба РФ, незважаючи на зміну назви та виокремлення деяких підрозділів, фактично залишилась тим же КДБ СРСР, не втративши, а навіть розширивши свої повноваження. Повернувши з часом вилучені підрозділи (крім СЗР та ФСО) з приходом до влади Володимира Путіна та планомірною інфільтрацією усіх державних і бізнесових структур вихідцями зі спецслужб, ФСБ стала відігравати ключову роль у суспільно-політичному житті країни.

Зі створенням СНД Росія намагалася залишити в орбіті свого впливу спецслужби країн так званого близького зарубіжжя, діючи кількома способами. З одного боку, РФ презентувала себе як рівноправний партнер, підписавши 4 квітня 1993 р. угоду про непроведення державами СНД одна проти одної розвідувальної діяльності (одночасно вводячи у своїх посольствах в країнах СНД посади прикриття для співробітників СЗР). З іншого, - Москва нав'язувала їм різні форми взаємодії та інтеграції, не відмовляючись від звичної ролі «старшого брата».

Росія скористалася із ситуації, що склалася після завершення війни у Нагірному Карабаху. Директор ФСБ Олександр Бортніков став ініціатором проведення у Москві 28 грудня 2020 р. зустрічі, у якій брали участь керівники СНБ Вірменії та СДБ Азербайджану.

У травні 1995 р. було підписано багатосторонній договір про співробітництво між спецслужбами країн-учасниць СНД. У контексті його реалізації Росія висунула ідею щодо створення Об'єднаного банку даних (далі - ОБД) у сфері боротьби з організованою злочинністю. У 1996 р. підписано угоду, за якою у цьому проекті взяли участь спецслужби Азербайджану, Білорусі, Вірменії, Грузії, Казахстану, Киргизії, Молдавії, Росії, Таджикистану, Туркменістану, Узбекистану, України. У 1997 р. запущена перша черга ОБД: у столиці кожної держави-учасниці були встановлені термінали, а у Москві запрацювало центральна ланка.

Питання співробітництва між спецслужбами країн-учасниць СНД закріплюються теж у двосторонніх документах. Так, у квітні 2003 р. була підписана російсько-туркменська угода про співробітництво у сфері безпеки. Однак її ратифікація парламентами обох держав відбулася лише у жовтні 2020 р., причиною чого стала достатньо стримана позиція Туркменістану, як країни з

нейтральним статусом, щодо розвитку інтеграційних процесів у рамках СНД.

У березні 1997 р. створена Рада керівників органів безпеки й спеціальних служб держав-учасниць СНД, метою якої заявлена взаємодія та координація дій згаданих структур у сфері боротьби з організованою злочинністю міжнародного характеру та в інших узгоджених сферах діяльності.

За ініціативою РФ також була укладена Угода про принципи і основні напрями співробітництва органів безпеки та розвідувальних служб держав-учасниць СНД у сфері розвідувальної діяльності.

У вересні 2019 р. у ході щорічної наради керівників органів безпеки та розвідувальних служб держав-учасниць СНД (Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Казахстан, Киргизстан, Росія, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан), яка проходила у м. Казань, був підписаний меморандум про обмін розвідувальною інформацією для запобігання внутрішнім і зовнішнім загрозам.

У грудні 2000 р. створений Антитерористичний центр СНД, який об'єднав спецслужби Азербайджану, Вірменії, Білорусі, Грузії, Казахстану, Киргизстану, Молдови, Росії, Таджикистану, Узбекистану, України.

Грузія у серпні 2009 р. вийшла зі складу СНД, Україна у серпні 2020 р. розпочала процедуру виходу зі складу АТЦ СНД. Туркменістан не бере участі у діяльності АТЦ СНД, але останнім часом Росія надавала допомогу антитерористичному підрозділу МНБ у підготовці його співробітників та активізувала обмін розвідувальною інформацією у зв'язку з нестабільною ситуацією в Афганістані.

Ще одним способом, за допомогою якого РФ прагне «прив'язати» до себе країни-члени СНД, є модельні законодавчі акти у сфері діяльності спецслужб: «Про оперативно-розшукову діяльність»; «Про зовнішню розвідку»; «Про протидію фінансуванню тероризму»; «Про протидію тероризму»; «Про протидію екстремізму»; «Про державні секрети»; «Про державну охорону».

Модельний законодавчий акт не має нормативного та єдиного загальновизнаного наукового визначення. Найчастіше під цим терміном розуміється закон, що розробляється міжнародними організаціями як зразок (модель) для національного правового регулювання конкретної галузі суспільних відносин.

Паралельно Росія у цьому ж напрямку діє й у рамках Організації договору про колективну безпеку (Білорусь, Вірменія, Казахстан, Киргизстан, Росія, Таджикистан), розробивши модельні закони «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про розвідувальну діяльність», «Про контррозвідувальну діяльність», «Про державну таємницю».

Що стосується розділення функцій розвідки та контррозвідки, то окремі розвідувальні служби створили Естонія і Латвія. Серед країн СНД приклад Росії наслідували Азербайджан, Грузія, Казахстан (до 2019 р.) і Україна.

Ст. 10 модельного закону СНД «Про зовнішню розвідку» передбачає, що розвідувальна діяльність здійснюється як самостійними, так і такими органами

зовнішньої розвідки держави, які входять до структури інших органів виконавчої влади.

Проблему підготовки національних кадрів окремим спецслужбам (Білорусь, Грузія, Казахстан, Узбекистан, Україна) полегшував факт наявності у колишніх союзних республіках Вищих курсів КДБ СРСР, які стали базою для створення власних спеціальних навчальних закладів.

На пострадянському просторі зародилися нові форми співробітництва спеціальних служб, які стали альтернативою тим, що ініційовані Росією. Так, у травні 1998 р. у м. Стамбул був підписаний Протокол про створення Конференції спецслужб тюркомовних держав (ТЮРКОН), до якої увійшли Азербайджан, Казахстан, Киргизстан, Туреччина та Туркменістан.

До 2014 р. у засіданнях цієї структури у статусі спостерігачів періодично брали участь представники СЗР та ФСБ РФ, а також СБУ. В останньому засіданні Конференції у липні 2019 р. у цьому ж статусі брали участь делегації Грузії та Узбекистану.

Окремі спецслужби СНД намагаються відігравати роль регіонального лідера, надаючи допомогу країнам третього світу. Так, протягом останніх двадцяти років радники МБ-ДКНБ Таджикистану брали участь у формуванні органів безпеки Афганістану, з якими на сьогодні розвивається активне співробітництво.

Таджики в Афганістані є другою за чисельністю етнічною групою. За різними оцінками, ця цифра може становити від 33 % населення країни до 39 % (від 10 до 14 млн. жителів).

Джерела:

Виноградов, Юрий. Спецслужбы Латвии объявили об отсутствии в своих рядах бывших сотрудников КГБ. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.pnp.ru/politics/specsluzhby-latvii-obyavili-ob-otsutstvii-v-svoikh-ryadakh-byvshikh-sotrudnikov-kgb.html>

Воронцов, Сергей Алексеевич. Спецслужбы России. – Ростов-на-Дону: «Феникс», 2008.

Глазунов, Олег Николаевич. Грузинская разведка: тайная война против России. – Москва: «ЭКСМО», 2011.

Дегтярёв, Клим. Энциклопедия спецслужб. – Москва: Яуза, Эксмо, 2008.

Донченко, Алексей Дмитриевич. Белая книга российских спецслужб. – Москва: Обозреватель, 1995.

Енисеев, Максим. Реформы узбекской разведслужбы обеспечивают надзор и дают новое направление. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://central.asia-news.com/ru/articles/cnmi_ca/features/2018/04/13/feature-01

Карающий меч на щит поменяли. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://archive.li/zcm4B#selection-935.0-935.28>

Кариньш: пока я премьер, в Латвии будут три спецслужбы. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://lv.sputniknews.ru/politics/20200129/13135303/Karinsh-poka-ya-premer-v-Latvii-budut-tri-spetssluzhby.html>

Комитету национальной безопасности Республики Казахстан 15 лет. – Алматы: ТОО «Корпорация «Атамұра», 2007.

Курилкин, Антон. Что ждёт СНБ Узбекистана, или Особенности национальной безопасности. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://uz.sputniknews.ru/analytics/20180201/7405128/Chto-jdet-SNB-Uzbekistana.html>

Лизан, Иван. Разновекторное наследие КГБ. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.sonar2050.org/publications/shchit-i-mech/>

Масимов, Карим Кажимканович. На защите национальных интересов // Казахстанская правда. – 2000. – 14 липня. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.kazpravda.kz/articles/view/na-zashchite-natsionalnih-interesov1>

Мёртвый сезон-2006. Что сегодня собой представляют спецслужбы бывших советских республик. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://rg.ru/2006/01/20/specslujby.html>

Наши спецслужбы – на территории бывшего Союза. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://novayagazeta.ru/articles/2006/03/27/29717-nashi-spetssluzhby-na-territorii-byvshego-soyuza>

О мерах по совершенствованию системы государственной безопасности Республики Узбекистан: указ Президента Республики Узбекистан от 14 марта 2018 года № УП-5379. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://lex.uz/docs/3586725>

Осмоналиев, Кайрат Медербекевич. Реформирование органов национальной безопасности Кыргызской Республики // Альманах 2012 года: государственное управление и реформирование сектора безопасности Кыргызстана. – Женева-Бишкек: Женевский центр демократического контроля над вооруженными силами, 2013.

Офіційні веб-сайти спецслужб країн-учасниць СНД, Грузії та держав Балтії.

Очерки истории органов государственной безопасности Республики Беларусь / Авт.-составители Н.И. Смирнов, Г.П. Сенюков, под редакцией Н.К. Рабчонка. – Минск: ИНБ Республики Беларусь, 2005.

Паливода, Владимир Александрович. Спецслужбы Эстонии // В мире спецслужб. 2004. – № 3.

Паливода, Володимир Олександрович. Естонський Давид проти російського Голіафа: як працює естонська контррозвідка // Безпековий огляд Центру дослідження армії, конверсії та роззброєння «Виклики і ризики». 2018. – № 21 (108). – [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <https://cacds.org.ua/?p=4829>

Паливода, Володимир Олександрович. Зміна керівника Служби національної безпеки Республіки Вірменія у контексті внутрішньополітичної ситуації в країні: інформаційно-аналітична довідка. № 293/524 від 15.06. 2020 р.

Паливода, Володимир Олександрович. Зміни у вищому керівництві Федеральної служби безпеки Російської Федерації: інформаційно-аналітична

довідка. № 293/1031 від 03.11. 2020 р.

Паливода, Володимир Олександрович. Оновлення законодавчої бази Киргизької Республіки у сфері національної безпеки: інформаційно-аналітична довідка. № 293/66 від 20.01.2020 р.

Паливода, Володимир Олександрович. Президентські вибори в Республіці Білорусь: роль спеціальних служб: інформаційно-аналітична довідка. № 293/653 від 20.07.2020 р.

Паливода, Володимир Олександрович. Реформування спеціальних служб Азербайджану в контексті внутрішньополітичної ситуації у країні: інформаційно-аналітична довідка. № 293/321 від 02.04.2020 р.

Паливода, Володимир Олександрович. Розширення повноважень розвідувальних органів Литовської Республіки: інформаційно-аналітична довідка. № 293/38 від 13.01.2020 р.

Паливода, Володимир Олександрович. Спецслужби Республіки Білорусь: з Лукашенком чи проти нього? // Безпековий огляд Центру дослідження армії, конверсії та роззброєння «Виклики і ризики». 2017. – № 12 (75). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://cacds.org.ua/?p=3306>

Паливода, Володимир Олександрович. Спеціальні служби Республіки Молдова: під румунським тяжінням // Безпековий огляд Центру дослідження армії, конверсії та роззброєння «Виклики і ризики». 2017. – № 20 (83). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://cacds.org.ua/?p=3496>

Развитие институции государственной безопасности с 1990 года. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.vsd.lt/ru/деятельность/история/развитие-институции-государственной/развитие-институции-государственной/>

Редкоус, Владимир Михайлович. Опыт законодательного регулирования контрразведывательной деятельности в государствах-участниках СНГ / Владимир Редкоус // Право и государство: теория и практика. – 2007. – № 12 (36). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://naukarus.com/opyt-zakonodatelnogo-regulirovaniya-kontrrazvedyvatelnoy-deyatelnosti-v-gosudarstvakh-uchastnikah-sng>

Редкоус, Владимир Михайлович. Правовое регулирование разведывательной деятельности по законодательству России и государств-участников СНГ: сравнительный анализ / Владимир Редкоус // Право и государство: теория и практика. – 2008. – № 1 (37). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://elibrary.ru/item.asp?id=9907448>

Редкоус, Владимир Михайлович. Административно-правовое обеспечение национальной безопасности в государствах-участниках Содружества Независимых Государств: дис. докт.: 12.00.14 / Владимир Редкоус – Москва, 2011. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.dissercat.com/content/administrativno-pravovoe-obespechenie-natsionalnoi-bezopasnosti-v-gosudarstvakh-uchastnikakh/read>

Реформирование сектора внутренней безопасности: материалы Будапештской рабочей группы – 2007 / Под редакцией Джозефа Бода, Филиппа Флури. – Луганск: «Книжковий світ», 2008.

Савич, Игорь. На острие тайной войны. Страницы истории зарубежных спецслужб. – Москва: Коллекция «Совершенно секретно», 2002.

Солдатов, Андрей. Бороган, Ирина. Деятельность спецслужб России, СНГ и Балтии на территории бывшего СССР. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://studies.agentura.ru/listing/exussr/>

Спецслужбы Литвы: Департамент державної безпеки. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://mil.in.ua/uk/blogs/speczsluzhby-lytvy-departament-derzhavnoyi-bezpeky/>

Структура и задачи разведслужб Грузии. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://kvkz.ru/2007/10/16/struktura-i-zadachi-razvedsluzhbgruzii.html>

Харченко, Олег Витальевич. Зарубежный опыт органов исполнительной власти СНГ, реализующих правоохранительную функцию государства, и перспективы его использования в России / Олег Харченко // Вестник Московского университета МВД России. – 2009. – № 5. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://elibrary.ru/item.asp?id=13609382>

Щит и меч Лукашенко. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.mk.ru/editions/daily/article/2000/07/14/122002-schit-i-mech-lukashenko.html>

Энциклопедия секретных служб России / Авт.-составитель А.И. Колпакиди. – Москва: ООО «Издательство Астрель», 2004.